

Міжнародні зв'язки українських політичних діячів-масонів

Народився 1947 р. у Києві. Закінчив театрознавчий факультет Державного інституту театрального мистецтва України ім. І. Карпенка-Карого (1974). Заступник директора Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Кандидат історичних наук. Коло наукових інтересів — масонський рух в Україні XVIII—XIX ст., біографістика. Автор понад 100 наукових розвідок, статей. Як автор біографічних статей брав участь у втіленні Національного проекту «Золоті імена України» (1, 2 вип. — 2001, 2003). Член Національної спілки журналістів України.

Провідники ордену вільних каменярів завжди заперечували і заперечують існування т. зв. політичного масонства. При цьому вони посилаються на один з перших програмних документів ордену — «Книгу статутів» Дж. Андерсона (1723), в якому вказується, що вільний каменярь є «мирним підданим цивільної влади, де б він не жив і де б не працював, не повинен бути ніколи вплетаним в крамоли і заколоти проти миру і благоденства народу і ніколи не повинен переступати обов'язки стосовно вищої влади»¹.

У цій настанові, однак, не враховувалося, що переважна більшість вільних каменярів належала до елітарних прошарків суспільства, а деякі з них уособлювали згадану Дж. Андерсоном вищу верховну владу. Внаслідок цього адепти ордену не залишались осторонь тих процесів, які вплинули, зокрема, на баланс політичних сил як в Європі, так і в Новому Світі у XVI—XVII ст. (а саме цей період охоплюють хронологічні межі цієї розвідки).

Нове розташування політичних сил в Європі зумовлювало-

ся наслідками Північної війни (1700—1721). Як відомо, трагічна розв'язка Полтавської битви спричинилася до подальшого нищення української державності. Поразка військ Карла XII у цій битві вплинула на політичні події в Польщі. Король Станіслав Лещинський, який спирався на допомогу шведів і французів, змушений був під тиском своїх супротивників зректися престолу на користь ставленника Росії саксонського курфюрста Августа II. Вигравши Північну війну, Росія захопила значні території, ще більше зміцнивши свої позиції як колоніальна держава.

На зламі XVII—XVIII ст. важливі зміни сталися у політичному житті на Британських островах. Після перевороту 1688 р. (т. зв. славної революції) втратив англійську корону Яків II Стюарт — нащадок старовинного шотландського роду. Унія 1707 р. проголосила утворення королівства Великобританії на основі об'єднання Англії і Шотландії. Згідно з цим документом, Шотландія втратила автономні права (був скасований шотландський парламент), діставши статус провінції королівства. Протягом XVIII ст. завойовницька політика Великобританії виразно окреслилась у примусовому приєднанні до її володінь чималих територій на американському континенті і в Азії.

Тогочасні «мирні угоди» — Утрехтська (1713), Раштатська (1714), Ніштадська (1721), Белградська (1739), Ахенська (1748) засвідчили появу нових держав-лідерів з виразно окресленими імперськими амбіціями — Великобританії та Росії. Ці країни потіснили на міжнародній арені донедавна світового гегемона — Францію та її традиційних союзників Швецію і Туреччину.

Зрозуміло, Франція прагнула схилити політичну ситуацію на свою користь. З цією метою Версаль, зокрема, надав політичний притулок «ворогам своїх ворогів» Якову II Стюарту, Станіславу Лещинському (на його доньці Марії був одружений Людовик XV) та їх прибічникам. Французькі політики встановили контакти з Пилипом Орликом, який після смерті Івана Мазепи очолив рух українських політичних емігрантів, а також зав'язав стосунки з майбутніми фундаторами незалежної держави в Північній Америці Б. Франкліном, Дж. Вашингтоном та ін.

Згадані «нові друзі Франції» становили рушійну силу політичного масонства. Це, насамперед, стосується якобітів (при-

бічників Стюартів), які загалом відігравали важливу роль в діяльності ордену. Наприклад, одним з провідників Великої ложі Англії на початку XVIII ст. був якобіт Джон Кейт. Його брат Джемс Кейт брав участь у збройному повстанні прибічників Стюартів (1715). У сімнадцятирічному віці він став політичним емігрантом, опинившись спочатку у Франції, а потім в Іспанії. В 1728 р. Джемс Кейт вступив на російську військову службу в чині генерал-майора, а згодом очолив «Правління гетьманського уряду» в Україні (1740). Збереглися відомості, що Джемс Кейт у межах 1732–1734 рр. керував таємною масонською ложою в Петербурзі, а 1741 р. був призначений Великою ложою Англії (другим після Дж. Філіпса) Великим Провінційним Майстром Росії². У масонських піснях Джемса Кейта вшановують як одного із засновників російського масонства.

Уряд французького короля Людовика XV (зрозуміло, не висловлюючись відверто щодо своїх намірів) опікувався масонським рухом, використовуючи його для таємної дипломатії. «Ложа королівської палати» — таку промовисту назву мав осередок французького масонства, до якого входили особи, наближені до короля: один з найвідоміших полководців Франції принц Л.-Ф. Конті, дипломати Ж. П. Торсі, Ш. Ф. Брольї та ін.

На масонських засіданнях у Парижі присутні були політичні емігранти, в т. ч. якобіт граф Дервентуотерський (Ч. Редкліф), шляхтич з Правобережної України А. Мокроновський, який, за свідченням його біографа, у Франції «зв'язав своє життя з масонством і звідти приніс до Польщі перше проміння руху вільних каменярів»³. У Парижі приєднався до масонського руху син П. Орлика гетьманич Г. Орлик. Це засвідчує масонський диплом хрещеника Мазепи, який виявив І. Борщак у Франції в родинному архіві графів Дентевілів (Г. Орлик був одружений з графинєю О. Дентевіль)⁴.

Зв'язок з орденом ставав у пригоді Г. Орлику під час його таємних експедицій в Україну. Зокрема, в серпні 1734 р. він вирушив у подорож до Лівобережної України для переговорів з козацькою старшиною і верхівкою Запорозького війська. На той час із запорожцями вів переговори також царський уряд відносно їх виступу в складі армії під орудою Х. Мініха проти Кримського хана. Поява Г. Орлика в Україні могла зруйнувати плани Петербурга. Тому було наказано захопити Г. Орлика

під час його повернення до Франції через Правобережну Україну. Це розпорядження повинен був виконати згаданий Дж. Кейт (загін російської армії, який він очолював, перебував у районі Кам'янець-Подільського). Однак «брат» Кейт урятував гетьманича від трагічної долі А. Войнаровського.

Не виконавши наказу, Дж. Кейт діяв не тільки згідно із статутом ордену (вільні каменярі ворогуючих сторін забов'язані були рятувати один одного). Судячи з наявних матеріалів, Кейт був заздалегідь поінформований через «масонську пошту» і про причетність Г. Орлика до масонського руху, і про його політичну орієнтацію. Про це ми дізнаємося з донесення Г. Орлика Людовіку XV. «Як потім сам розповідав у Франції, — пише про Дж. Кейта Г. Орлик, — зі симпатії до визвольних змагань України та знаючи вартість свободи, хоч мав відомості про моє перебування в Україні, не тільки не захопив мене, але дав змогу спокійно залишити Україну, бо знав, що я працюю для батьківщини»⁵.

Висловлювання Г. Орлика щодо симпатій свого рятівника до визвольних змагань українського народу знайшло своє підтвердження у подальшому перебігу подій. Д. Бантиш-Каменський зібрав свідчення про діяльність Дж. Кейта як голови «Правління гетьманського уряду». Зокрема, він оприлюднив думку В. Рубана, що мешканці України ставилися до Дж. Кейта, як до «мудрого, лагідного та благодійного начальника. Він не оминав жодної нагоди, щоб зробити добро підлеглим, і в розгляді судових, особливо карних справ намагався слідкувати, щоб покарання призначалося відповідно злочину, і привчав товаришів не вирішувати легко справ, від яких залежить доля, маєток, життя або честь найменшої у суспільстві людини»⁶.

Згодом М. Антонович, висвітлюючи цю добу вітчизняної історії, зазначав: «В Україні правителі-росіяни змінювались часто (Шаховський, Барятинський, Бібіков), але всі відзначились здирством та надужиттям, крім шотландця, генерала царської служби Джемса Кейта (1740), суворого вояка, але чесного адміністратора»⁷. Крім високих моральних якостей Дж. Кейта, слід відзначити розуміння ним спорідненості історичної долі України та Шотландії.

За наявними матеріалами простежуються зв'язки Г. Орлика зі згаданими польськими політичними емігрантами — королем-вигнанцем С. Лещинським та його оточенням⁸. За активного

сприяння Г. Орлика С. Лещинський вдруге здобув польську корону (1733). Через два роки під тиском Петербурга він змушений був офіційно зректися польського престолу. Проте нова війна Росії з Швецією (1741 – 1743), як і на початку віку, відкривала певні перспективи для Лещинського-політика.

Перемога шведів у цій війні уможливлювала б також реалізацію стратегічного плану, розробленого гетьманом Пилипом Орликом та його сподвижниками-мазепинцями. Зміст цього плану розкривається, зокрема, в епістолярній спадщині гетьманіча Г. Орлика у листуванні з батьком, з політичними діячами Франції, Туреччини, Польщі, в т. ч. у листі до подільського воєводи В. Ржевуського (1739)⁹. У цьому документі Г. Орлик обстоює три важливі позиції:

- жодна держава не здатна протидіяти російській експансії самотужки;

- внаслідок політичної ситуації, що склалася в Європі у зв'язку зі зміцненням позицій Петербурга, виникає потреба активізувати діяльність антиросійської коаліції, яка б спиралася на могутність Франції, Туреччини і Швеції;

- до цих держав має приєднатися правобережна шляхта з числа супротивників нового ставленика Росії — польського короля Августа III. Мазепинці сподівалися, що наступальні дії об'єднаних сил антиросійської коаліції відвернуть від Петербурга запорожців і козацьку старшину. У зв'язку з цим створювались умови для їх об'єднання під проводом гетьмана Пилипа Орлика. Цей план не був втілений у життя в повному обсязі, оскільки, починаючи з 1741 р., Франція втягнулась у виснажливу боротьбу за «іспанську спадщину Габсбургів», а Туреччина, уклавши угоду з Швецією, не наважувалася на активні дії.

Проте у Версалі розробляли план військової операції в районі західного кордону Росії, враховуючи, що її головні військові сили були зосереджені на півночі. Йшлося про те, щоб шляхом військової інтервенції Речі Посполитої змусити Августа III зректися престолу на користь С. Лещинського. Щодо цього робилися і певні практичні кроки. Так, Г. Орлика французький уряд відрядив до Швеції для переговорів з місцевими політичними діячами, чимало з яких були посвячені до масонського ордену. Г. Орлику також було відомо, що канцлер Горн «доручив шведському резидентові у Варшаві потихеньку працювати на користь С. Лещинського»¹⁰.

Великі надії в Парижі покладалися на А. Мокроновського, який був зобов'язаний зятю Людовика XV своєю військовою, політичною кар'єрою і протягом усього свого життя залишався вірним васалом короля Станіслава.

1741 р. А. Мокроновський повернувся на Батьківщину, щоб спонукати до активних дій прибічників С. Лещинського. А. Мокроновський вів переговори з коронним гетьманом Ю. Потоцьким і молодими політичними діячами, рідними братами Єжи та Яном Мнішеками. Йшлося про створення осередку опозиційних сил, які б у слушний час приєдналися до держав антиросійської коаліції. Такий осередок на засадах масонської ложі був заснований у містечку Вишнівець на Волині* — володіннях князя Михайла Сервація Вишневецького, тестя Я. Мнішека. Слід звернути увагу на те, що йдеться про першу масонську ложу на терені України.

За матеріалами Великого Сходу королівства Польського і Великого князівства Литовського ложа у Вишнівці розпочала роботу. Ян Мнішек був посвячений у Франції до четвертого ступеня «Шотландського майстра». Отже, як і деякі ложі якобітів, «мнішевська» ложа мала чотири ступеня посвячення. До її складу, за архівними документами, крім Я. Мнішека і А. Мокроновського, входив полковник коронного війська К. Яблоновський.

На відміну від майстерень іоаннівського масонства, що приймали до своїх лав представників різних соціальних прошарків і різного фаху, Вишнівецька ложа ставила певні умови щодо прийому «профанів». Як зазначає один з перших дослідників європейського масонства С. Ленінг, до згаданого масонського товариства приймалися лише «державні діячі Польщі, що відзначалися своєю добродійністю і любов'ю до батьківщини»¹¹.

Прикметно, що ложа у Вишнівці «заснула» на початку 1744 р., тобто в той час, коли з'ясувалося, що запланована в Парижі і Стокгольмі політична акція на підтримку С. Лещинського не може бути здійснена внаслідок поразки Швеції у війні з Росією 1741—1743 рр.

Принагідно зазначимо, що Г. Орлик та А. Мокроновський були членами королівської таємної служби («*Secret du roi*»),

---

* Нині селище міського типу Збарзького району Тернопільської області.

1743), утвореної Людовиком XV. Визначальною у діяльності «Secret du roi» була активна протидія «московській амбіції», що цілком відповідало політичним цілям Г. Орлика як одного з провідних діячів руху мазепинців.

Імовірно, до королівської таємної служби входив також Дж. Кейт. Побіжним доказом щодо цього є, на думку автора, ускладнення стосунків між Дж. Кейтом і царським урядом після згаданої російсько-шведської кампанії. Дж. Кейта підозрювали у антиросійській діяльності на користь іноземних держав¹². З цієї причини Дж. Кейт покинув Росію. Але він не мав можливості оселитись у Франції, оскільки після повстання шотландців (1745) Версаль під тиском Лондона змушений був відмовити у політичному притулку більшості яacobітів. Тому Дж. Кейт прийняв запрошення Пруського короля Фрідріха II перейти до нього на військову службу в чині фельдмаршала (1747).

Не викликає сумнівів, що порозуміння Дж. Кейта з пруським королем відбулося на масонському ґрунті. За часи правління Фрідріха II масонство в Пруссії набуло стрімкого розвитку. Сам Фрідріх II, тоді ще наслідний принц Пруссії, був посвячений у гамбурзькій ложі «Авесалом» (1738), а, вступивши на престол, став майстром стільця ложі в Шарлотенбурзі (1740), сприяв утворенню ложі «Трьох Глобусів» у Берліні, яка привласнила собі статус Великої ложі-родоначальниці. Тим самим ложа Фрідріха II взяла на себе повноваження керувати «королівським мистецтвом» як у Пруссії, так і за її межами, а пруський король отримав найвищий масонський титул Великого Майстра. На відміну від французьких політичних діячів, Фрідріх II не приховував своєї причетності до масонського руху і використовував його в політичних цілях.

Стрижнем політичної доктрини Фрідріха II було утворення єдиної німецької держави з домінуючою в ній роллю Пруссії. Відвойовуючи для Пруссії належне місце в «концерті європейських країн», Фрідріх II насамперед остерігався Росії, за його висловом, «найбільш небезпечної держави для Європи». Пруський король у своєму «Політичному заповіті» зазначає, що Росія «домагається сили і могутності, котрим згодом важко буде покласти край»¹³. Тому Фрідріх II був зацікавлений в одержанні об'єктивної інформації стосовно Росії для прийняття більш обґрунтованих зовнішньополітичних рішень.

Привертає увагу, що до складу берлінської ложі «Трьох Глобусів» входило чимало російських політичних, державних, військових діячів. Як зазначає О. Пипін, посилаючись на німецькі масонські джерела, Дж. Кейт ще під час своєї масонської діяльності в Росії підтримував зв'язки з ложею «Трьох Глобусів»¹⁴. Членом згаданої ложі був також граф М. Головін — волонтер пруської армії. Згодом на допиті в петербурзькій Таємній канцелярії він показав, що крім нього були посвячені до ордену в Берліні брати Чернишови¹⁵. За наявними даними у столиці Пруссії був посвячений до ордену також К. Розумовський¹⁶. Молодший брат чоловіка російської імператриці Єлизавети Петрівни перебував у Берліні протягом другої половини 1743—1744 рр., навчаючись у місцевому університеті.

За наявними джерелами у першій половині 1744 р. в Берліні перебував А. Мокроновський, якого запросив до свого почету Фрідріх II¹⁷. Однак уже наприкінці 1744 р. А. Мокроновський опинився у Варшаві, де заснував ложу «Трьох Братів»¹⁸.

Судячи з подальшого перебігу подій, у резиденції пруського короля А. Мокроновський познайомився з К. Розумовським. Оскільки навесні 1745 р., повертаючись до Петербурга, майбутній гетьман України на деякий час зупинився у Варшаві і відвідав ложу «Трьох Братів», яка працювала безпосередньо під орудою А. Мокроновського¹⁹. Політичну орієнтацію цієї ложі засвідчує наявність у її складі агентів «*Secret du roi*» А. Мокроновського і барона П. Лефорта, який був висланий за шпигунську діяльність з Росії, а також ще одного прибічника С. Лещинського, шляхтича С. Любомирського. По суті то була остання спроба згуртувати прибічників короля Станіслава. Однак фундатори варшавської ложі «Трьох Братів» заплуталися у власних політичних комбінаціях, прагнучи догодити як Парижу, так і Берліну, тим більше, що стосунки між Францією і Пруссією з часом набули ворожого характеру.

Проте посвячення до масонства не спонукало К. Розумовського до активної участі в таємній дипломатії. Не став Кирило Григорович і слухняним виконавцем волі Петербурга (всупереч сподіванням імператриці Єлизавети), коли був обраний гетьманом України (1750). Це засвідчують здійснені ним реформи у Гетьманській державі. Він прагнув втілити у життя ідеї французького мислителя і масона Ш.-Л. Монтеск'є щодо розподілення влади на законодавчу, виконавчу і судову. Важливо підкрес-

лити, що за часів правління К. Розумовського в Гетьманщині функції законодавчої влади виконувала старшинська рада. Здобувши політичні права, козацька старшина становила необхідний для розбудови держави елітарний прошарок.

К. Розумовський дбав про розвиток української торгівлі і промисловості, поліпшення економічного життя, порушував питання перед царським урядом про відшкодування збитків, заподіяних населенню України під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Реформування козацького війська передбачало обов'язкове навчання новобранців військовій науці і впровадження єдиної військової форми та озброєння. Вболіваючи за піднесення національного життя, К. Розумовський передбачав відкрити для навчання козацьких синів університети в Батурині і в Києві.

К. Розумовський домагався від Петербурга надання права Гетьманській державі встановлювати дипломатичні відносини з іншими країнами. Однак цей проект не був схвалений царським урядом. Напередодні Семирічної війни (1756—1763) Петербург був наляканий можливим альянсом Пруссії і Туреччини і спільним їх збройним виступом проти Росії. Тому К. Розумовському було наказано зосередити увагу на зміцненні кордонів на півдні за допомогою запорізького війська. В одній з депеш, надісланих до Глухова, повідомлялося, що у січовиків були вилучені «листи малоросійських емігрантів часів Мазепи — Нахимовських, Мировичів, Орликів»²⁰. Унаслідок цього за розпорядженням уряду К. Розумовський мав встановити наявність зв'язку верхівки Запорозького війська з українськими політичними емігрантами і суворо покарати винуватців. Змушений якимось чином реагувати на розпорядження Петербурга, гетьман у листі до канцлера М. Воронцова досить різко висловився на адресу мазепинців, пропонуючи «двох-трьох з них» (зокрема, Нахимовського та Мировича) скарати на горло на страх іншим²¹. Хоч він і не поспішав виконати свою погрозу, посиляючись на те, що цю справу як «вельми делікатну» треба з усіх боків обміркувати. Кирило Григорович запевняв М. Воронцова, що погляди мазепинців начебто не поділяє населення України, в т. ч. більшість запорозьких козаків. Така відповідь навряд чи могла заспокоїти канцлера. Російськими таємними агентами був перехоплений лист з Криму від Нахимовського до Г. Орлика в Париж (датований 1756 р.), у якому перший пові-

домляв, що за його порадою «кошовий війська запорозького послав до хана нарочного під виглядом купця для переговорів щодо визволення козаків з-під російського ярма». Одночасно із Запоріжжя до Петербурга надійшла інформація, що триста козаків на військовій раді відверто висловили своє обурення утисками з боку царського уряду²². Створюється враження, що К. Розумовський у своїх донесеннях Петербургу свідомо обминав численні приклади непокори козаків царському урядові і всіляко применшував значення таємних експедицій мазепинців в Україну.

У свою чергу, К. Розумовський з перших років правління в Гетьманській державі привернув до себе увагу української політичної еміграції. Саме Г. Орлик у 1752 р. запропонував французькому уряду встановити контакти з К. Розумовським. Реалізація цього завдання покладалася на А. Мокроновського, досвідченого агента «*Secret du roi*» і давнього знайомого гетьмана. Передбачалося, що А. Мокроновський, використовуючи масонські зв'язки, нелегально зустрінеться в Україні з гетьманом або з його представниками. Сподіваючись на співробітництво з К. Розумовським, Версаль, зрозуміло, переслідував власні політичні цілі. За новим проектом французьких політиків принц Л.-Ф. Конті мав замінити на королівському троні Речі Посполитої Августа III*. Таким чином Польща на чолі з принцом Конті і Українська козацька держава під орудою К. Розумовського мали б перекрити шлях Росії на захід.

Пізніше «*Secret du roi*» відмовилася від запланованої акції, але за діями К. Розумовського продовжували і надалі пильнувати в європейських країнах. Навіть поява гетьмана в Петербурзі наприкінці 1756 р. не лишилася поза увагою Версаля, викликавши безпідставну підозру в зав'язуванні нової політичної інтриги. З'ясувати ситуацію безпосередньо в Росії мали двоє агентів «*Secret du roi*» і adeptів масонського ордену. Одному з них — шевальє д'Еону — присвячено чимало публікацій завдяки його непересічним акторським здібностям: ніхто в Петербурзі не ставив під сумнів, що д'Еон, одягнений у жіно-

---

* Легитимність обрання Л.-Ф. Конті на польський престол Версаль пояснював тим, що його дід Ф.-Л. Конті за підтримкою частини магнатів 1697 р. був обраний королем Речі Посполитої, однак невдовзі відмовився від корони на користь курфюрста Саксонії Августа.

че вбрання, є справді особою прекрасної статі. Але провідна роль у виконанні доручень Версаля відводилась іншому агенту королівської таємної служби — Дугласу Макензі. Якобіт і адепт масонства шотландського обряду Д. Макензі став підданим Франції завдяки великим успіхам в галузі таємної дипломатії. Під виглядом мандрівника, вченого-природознавця, в разі потреби, не приховуючи своєї приналежності до масонського ордену, Д. Макензі швидко завоював прихильність знатних осіб у Росії, в т. ч. К. Розумовського.

Однак нова політична ситуація, що виникла після захоплення армією Фрідріха II Саксонії (1756), змусила Версаль змінити орієнтири своєї зовнішньої політики. Донедавна непримиренні супротивники — Франція і Росія, а разом з ними Швеція і Австрія — утворили новий військовий альянс, виступивши об'єднаними силами проти Пруссії. У Семирічній війні загинули Г. Орлик та Дж. Кейт. За іронією долі ці члени масонського братства перебували у ворогуючих між собою арміях: Г. Орлик у чині маршала Франції, Дж. Кейт як фельдмаршал пруської армії.

Після нищівної поразки в Семирічній війні Фрідріх II все ж зберіг територіальну цілісність своєї країни. Цьому сприяв, насамперед, новий російський цар Петро III, який обожнював пруського короля і був прибічником вчення німецького розенкрейцерства. Однак черговий дворцовий переворот, у результаті якого на престолі хоч і опинилась його ставлениця Катерина II, все ж спонукав Фрідріха II шукати нових спільників на російському політичному олімпі.

Слід наголосити, що під час відвідин К. Розумовським Петербурга з гетьманом неодноразово зустрічався пруський посол Сольмс. Зрештою, він мав виконати те саме завдання, що й агенти «*Secret du roi*» д'Еон і Д. Макензі, тобто відповісти на питання, яке однаковою мірою хвилювало Париж і Берлін: чи схильний за певних умов гетьман України до відвертої політичної боротьби з Петербургом?

Сольмс у листах до Фрідріха II писав про щиросердність, доброту Кирила Григоровича і наголошував на тому, що він «не та людина, яка потрібна для... сміливих справ»²³. Між тим, політична орієнтація гетьмана України не визначалася ризиками його особистості. Він був послідовним як державний діяч, відстоюючи автономні права Гетьманщини. Враховуючи того-

часні політичні реалії, К. Розумовський, за висловом Н. Яковенко, «бачив Україну, звичайно ж, часткою Російської імперії, однак під контролем місцевих влад, гарантом чого виступав би він сам»²⁴. «Автономізм» К. Розумовського не відповідав політичним планам Фрідріха II. На думку автора, саме тому пруський король, порушуючи заповіді масонського братства, повідомив Петербург, що за участю К. Розумовського готується заколот проти Катерини II²⁵. Достовірність цього заклоту документально не підтверджена. Скоріше Фрідріх II у такий спосіб прагнув усунути з політичного небосхилу К. Розумовського, сподіваючись порозумітися з новим гетьманом України.

Проте донос Фрідріха II не був прийнятий до уваги, оскільки російська імператриця на той час вже «призупинила» автономістичні устремління К. Розумовського. На рішення Катерини II передусім вплинули два документи, надіслані їй Старшинською радою, в яких розкривався політичний зміст реформ і проектів К. Розумовського (1764). У першому документі йшлося про відновлення зносин між Росією і Україною на основі угод доби Хмельниччини, котрими не скасовувались інститути української державності. У другому мовилося про затвердження за К. Розумовським спадкового гетьманства, що сприяло б стабілізації українського політичного життя. Ознайомившись з цими документами, імператриця, як зазначає А. Васильчиков, «була вкрай обурена»²⁶. Під тиском Петербурга К. Розумовський змушений був зректися гетьманства і взагалі цей інститут керманічів української нації був скасований (1764).

Масонський рух в українських землях набув активного поширення протягом останньої чверті XVIII ст. Але за наявними документами не простежується тривкий зв'язок ордену з новою генерацією українських політичних діячів. Дослідження цієї проблеми ускладнюється наявністю низки нез'ясованих питань щодо тогочасної політичної історії України. Мовиться, зокрема, про переговори в Берліні письменника, громадсько-політичного діяча В.Капніста з канцлером Пруссії Е.-Ф.Герцбергом про можливість подання допомоги українським патріотам у разі їх збройного виступу проти Петербурга (1791). Насамперед дискусійним є питання, від імені яких політичних діячів вів В.Капніст таємні переговори в Берліні. Як наголошує Я. Дашкевич, доки не буде проведено великої дослідницької праці, «ми повинні сказати відверто, що хто входив до групи одно-

думців Капністів* — невідомо». Натомість О. Оглоблін упевнений, що В. Капніст спирався на допомогу членів Новгород-Сіверського гуртка: А. Гудовича, М. Значко-Яворського, О. Лобисевича, М. Миклашевського, Г. Полетику, Ф. Туманського та ін. При цьому О. Оглоблін зазначає: «...є підстави думати, що українські автономісти в своїй антиросійській акції послуговувалися також деякою підтримкою російської політичної опозиції»²⁷. Серед імовірних сподвижників В. Капніста він називає членів товариства вільних каменярів, очолюваного М. Новиковим, котрим опікувалася берлінська ложа «Трьох Глобусів».

Важливим аргументом на користь гіпотези О. Оглобліна є те, що новий король Пруссії Фрідріх-Вільгельм II був тісно зв'язаний з цієї ложею і взагалі відзначався фанатичною відданістю масонському ордену. Не випадково, після того, як він здобув королівську корону, один з керівників ложі, відомий німецький масон Вельнер був призначений на посаду міністра юстиції, народної освіти і духовних справ (1786). Відразу після свого призначення Вельнер, щоб заспокоїти сполоханих бюргерів, оголосив про завершення роботи в підлеглих йому ложах. Хоч за свідченням масона-українця Ф. Лубяновського, який відвідав Пруссію в цей період, не зважаючи на *Silenum* (від лат. мовчання, за масонською термінологією — наказ про припинення роботи в ложах), «німецькі міста були заповнені масонськими ложами»²⁸. Не припинялися контакти берлінської ложі «Трьох Глобусів» з дочірніми ложами в інших країнах. Пруський король та його помічники широко використовували можливості таємної дипломатії і були добре поінформовані щодо політичного життя в різних регіонах Європи. Постає питання, чи скористалися «масонською поштою» особи, які готували місію В. Капніста в Берліні? Йдеться про документи, які були вперше опубліковані польським істориком Б. Дембінським (1895), а 1992 р. оприлюднені знову за всіма вимогами археографічної науки, з ґрунтовними коментарями Я. Дашкевича у цитованій нами праці. Пруський король не був схильний довіряти «якомусь дворянинові з Російської України на ім'я Капніст»²⁹. На-

---

* На думку Я. Дашкевича, «співучасником місії 1791 р.» був Петро Капніст, рідний брат Василя Капніста.

певно, В. Капністу вдалося переконати у щирості своїх намірів пруських політиків. Однак заздалегідь вони не отримали достовірної інформації щодо представника українців та мети його приїзду в Берлін. А це, в свою чергу, спростовує версію про сприяння з боку масонського ордену акції В.Капніста.

Прикметно, що Берлін у цей період вів двозначну гру стосовно польського питання. Агенти пруського уряду, в т.ч. через масонський рух, підтримували зв'язки з діячами патріотичної партії, передусім з І. Потоцьким, відомим політиком, одним з провідників польського масонства. «Брату» І. Потоцькому та іншим представникам антиросійського угруповання в Польщі пруські політики обіцяли всіляку підтримку. Водночас між Берліном і Петербургом велися переговори про поділ земель Речі Посполитої. Відомо, що «польська інтрига» мала трагічну розв'язку. Після другого і третього поділів (1793,1795) Річ Посполита перестала існувати як самостійна держава. Частина її земель опинилась під пруським гнітом, а Росія загарбала Правобережну Україну. Між тим, доля Гетьманщини ще раніше була вирішена Катериною II. Включення Козацької держави до сфери інтересів Прусії не обіцяло Берліну якихось дивідендів у найближчому майбутньому. Насамперед з цієї причини переговори В. Капніста з канцлером Е.-Ф. Герцбергом виявилися безрезультатними.

Підсумовуючи, слід наголосити, що не викликає сумнівів існування політичного масонства. Проблеми «великої політики» були завжди пріоритетними для провідників масонського ордену, які належали до правлячого прошарку в суспільстві. Не випадково масонським рухом опікувалися правителі Великобританії, Франції, Швеції, Прусії та інших європейських країн. Масонські угруповання підтримували зв'язки з діячами національно-патріотичних рухів, у т. ч. з Г. Орликом, одним з керівників української політичної еміграції. Однак характер цих стосунків визначався політичною кон'юнктурою, що, зокрема, зумовило подвійний стандарт у ставленні ордену до визвольних змагань поневолених народів, і в т. ч. до українського питання. При цьому не були втілені у життя декларовані орденем гасла братерського єднання, розбудови для людського співтовариства «спільного дому» на засадах релігійної і національної толерантності.

-
- ¹ Финдель Й. Г. История франк-масонства от возникновения его до настоящего времени: В 2 т. — СПб., 1872—1874. — Т. 1. — С. 19, дод.
  - ² Пыпин А. Русское масонство XVIII и первая половина XIX в. — Пг., 1916. — С. 89, 498.
  - ³ Rostworowski E. Mokronowski Andzey // PSB. — 1976. — Bd XXI/3. — S. 586.
  - ⁴ Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні ессе. — Львів, 1991. — С. 208.
  - ⁵ Там само. — С. 167.
  - ⁶ Бантиш-Каменський Д. М. Історія Малої Росії. — К., 1993. — С. 448.
  - ⁷ Антонович М. Історія України: В 4 т. — Прага, 1941. — Т. 3. — С. 85—86.
  - ⁸ Rostworowski E. Orlik Gregorz // PSB. — 1979. — Bd XXIV. — S. 203.
  - ⁹ Письмо Г. Орлика В. Ржевусскому 23 апреля 1739 г. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — В. 2. — К., 1916. — С. 113—115.
  - ¹⁰ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Його життя і доля. — К., 1991 — С. 67.
  - ¹¹ Lening C. Encyclopaedie der Freimauerei: In 3 Bde.-Leipzig. — 1822—1828. — Bd 2.—1824.— С.105.
  - ¹² Письмо Дж. Кейта к М. Воронцову, 28 февраля 1747 г. // Архив князя Воронцова — М., 1871. — Кн. 2. — С. 603.
  - ¹³ Friedrich der Grosse. Die Politischen Testamente. — Berlin, 1922. — С. 206—207.
  - ¹⁴ Пыпин А. Русское масонство... — С. 90.
  - ¹⁵ Донесение о масонах // Летописи русской литературы и древности, издаваемые Н. Тихонравовым. — 1862. — Т. 4. — С. 52.
  - ¹⁶ Бакунина Т. Знаменитые русские масоны. Вольные каменщики. — М., 1991. — 138.
  - ¹⁷ Rostworowski E. Mokronowski Andzey... С. 586.
  - ¹⁸ Malachowski-Lempicki S. Wykaz polskich loz wolnomularskich oraz ich czlonkow w latach 1738—1821. — Krakow, 1929. — С. 147.
  - ¹⁹ Wilkoszewski W. Rys historyczno-chronologiczny Wolnego Mularstwa w Polsce, Londyn, 1968. — С. 15.
  - ²⁰ Васильчиков А. А. Семейство Разумовских... С. 203.
  - ²¹ 28. Там само. С. 210.
  - ²² 29. Там само. С. 207—208.
  - ²³ Там само. С. 320.
  - ²⁴ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 286.
  - ²⁵ Васильчиков А. А. Семейство Разумовских... С. 320.
  - ²⁶ Там само. С. 317.
  - ²⁷ Оглоблін О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 82.
  - ²⁸ Воспоминания Федора Петровича Лубяновского // Русский архив. — 1872. — Столб. 463.
  - ²⁹ Дашкевич Я. Р. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста... С. 226.